

Освіта обдарованих дітей: тенденції та виклики сьогодення

Ярослава ВАСИЛЬКЕВИЧ,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Креативність та інтелект у сучасному суспільстві є основними чинниками, що визначають успіх особистості. Р.Стернберг і О.Григоренко наголошують, що подібно до того, як свого часу суспільною вимогою щодо розвитку психіки дитини було оволодіння навичками читання, так у наш час переосмислюється психологічна функція творчості: вона перестає бути справою одиниць [2, с. 187]. Творчість сьогодні – не надмірність і не екзотика, вона – те, чого вимагає дух часу, дух наступних і прийдешніх змін, вона – «дорога в майбутнє» [2, с. 94].

Обдарована молодь має користуватися відповідними її потребам умовами освіти, що дали б змогу реалізувати свої можливості як у власних інтересах, так і в інтересах суспільства. Проте освіта обдарованих не має нічого спільного з елітаризмом, а є складовою індивідуалізації освіти, що дозволяє забезпечити різні групи дітей адекватними освітніми умовами. Рівність освітніх можливостей виявляється не в наданні всім учням однакових умов і усередненні можливостей для всіх, ідеться не про створення кращих умов для обдарованих, а лише про надання умов, адекватних їхнім освітнім запитам.

Шкільні системи Західної Європи працюють відповідно до рекомендацій ЮНЕСКО, що визначають право дітей на таку освіту, яка відповідає їхнім здібностям та інтересам. Проте до сьогодні триває боротьба між ідеалами елітизму та егалітаризму. Саме тому спеціалізоване навчання обдарованих дітей, хоча й представлене в більшості країн Західної Європи, не завжди має законодавчі основи [4; 6].

У Східній Європі поряд із державними організаціями функціонують культурні та громадські центри, що займаються проблемою обдарованих дітей. І хоча здійснюються дослідження обдарованості, проводяться конференції з цієї тематики, єдина загальновизнана концепція навчання обдарованих дітей відсутня.

Проблема реалізації креативності, актуалізації творчого потенціалу потребує з'ясування питання детермінації цього процесу. Численні дослідження розвитку креативності виявили основні групи факторів, які зумовлюють творчий процес: соціокультурні, генетичні, психологічні, нейрофізіологічні. Середовище відіграє ключову роль як у розвитку творчих здібностей, так і в різноманітності форм творчої діяльності. Вплив середовища може відбуватися на різних рівнях – на рівні сім'ї та в більш широкому соціальному оточенні, на рівні шкільного та

професійного середовищ. На макрорівні суспільство і культура, в яких проживає людина, теж впливають на розвиток креативності, полегшуючи або ускладнюючи доступ до ресурсів, а також визначаючи норми допустимої творчої поведінки.

Проте у складній взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів, що детермінують формування і вияв креативності, неможливо виділити провідний або вивести точну «формулу» впливу різних факторів. Амплітуда впливу кожного фактора має ймовірнісний характер, але вплив кожного з них – це та реальність, яку необхідно враховувати як в експериментальній, так і в педагогічній практиці, а також у галузі практичної психології і психокорекції.

У науковій літературі виділяють кілька груп соціальних факторів: макросоціум (суспільство, культура, ЗМІ, належність до соціально-економічного класу, система освіти); мезосоціум (етнос, регіональні умови); мікросоціум (сім'я, референтна група, оточення). Мікросоціальний фактор – це вплив найближчого оточення: сім'ї, друзів, школи. Детермінантою творчого розвитку особистості є позитивне ставлення цього оточення до виявів креативності. Мезосоціальний фактор – це вплив на креативність особистості етноменталітету, національного оточення та національних традицій. Для дітей з більш зрілим рівнем етнічної ідентифікації характерним є емоційно позитивне сприйняття світу. Вони демонструють вищий рівень креативності, самоактуалізації, адаптивності поведінки. Що повніше дитина інтегрована в національну культуру, то вільніша і незалежніша вона у своїх творчих виявах. Макросоціальні фактори здійснюють значний вплив на суспільні свідомість та емоції, тому можуть непрямо сприяти або перешкоджати розвитку творчої активності членів суспільства. Факторами, які позитивно впливають на творчість, вважають інтенсивну соціальну динаміку, плюралізм, свободу, демократію, змагання ідей.

Отже, детермінація креативності має складний характер і охоплює вплив різних факторів, як внутрішніх, психологічних, так і зовнішніх, соціокультурних. Функціонування макро-, мезо- та мікрорівнів у системі соціокультурних факторів визначається тим, що вищі рівні системи можуть обмежувати нижчі, але вони не породжують їх прямим, безпосереднім способом. Вся ця система факторів різного рівня не може бути зведена до оточуючого середовища. Вона відіграє роль важливої складової соціальної ситуації, а її різні рівні інтегруються в єдиному процесі взаємодії з внутрішніми психологічними умовами (факторами особистості) та в цілому визначають процес розвитку креативності.

Суспільство, яке сприяє розвитку творчості – «креатогенне суспільство», характеризують такі особливості: доступ до засобів культури; відкритість різним «культурним стимулам»; прагнення членів суспільства чогось досягнути; вільний, позбавлений дискримінації, рівний для всіх доступ до освіти; відсутність привілеїв для одних груп і пригнічення інших; різноманітність культурних течій; інтелектуальна толерантність; взаємодія та співробітництво творчих особистостей; наявність системи нагород і заохочень.

Детермінантою творчих процесів у суспільстві є також актуальна соціальна ситуація. Основними характеристиками соціальних процесів, що відбуваються на сьогодні в країнах пострадянського простору, є нестабільність, динамічність, зміна стереотипів і всієї системи цінностей. Сучасна реальність вирізняється як негативними, кризовими тенденціями, так і позитивними процесами. До негативних тенденцій можна віднести нерівномірність розвитку різних економічних і соціальних сфер, різке розшарування суспільства, дегармонізацію соціальних стосунків, зниження життєвого рівня. Позитивними тенденціями в кризові періоди розвитку суспільства є пробудження закладених у людині природних творчих сил – вияв «ефекту спонтанної творчої активності». Багатоаспектність розвитку креативності може бути зумовлена також належністю людини до певного соціально-економічного класу. Історично закладеними в країні вважаються і мезосоціальні підґрунтя творчості: багатство національних й етнічних традицій, різноманітність культурних стимулів і течій.

Вплив сприятливих і несприятливих соціальних умов має ймовірнісний характер, тому є значущим для одних і незначущим для інших людей. Це засвідчують біографічні дані різних груп досліджуваних – з високими і низькими показниками творчої активності. Особи з високими показниками креативності виховувалися в різних умовах – як сприятливих, так і несприятливих. Проте всі особи з низькими показниками зростали лише в несприятливих умовах. Водночас закону перервності в розвитку креативності не виявлено. Спад у розвитку креативності може зумовлюватися тим, як виражено нові вимоги

та стресові ситуації, які постають перед дитиною в ранньому віці. Втім спад у розвитку креативності можна зняти в будь-якому віці шляхом спеціального навчання.

Американський дослідник Д.К. Саймонтон, вивчаючи соціокультурний контекст розвитку обдарованих людей, виділив макросоціальні чинники їхнього становлення: 1) традиційна освіта; 2) наявність рольової моделі обдарованої людини; 3) війна; 4) політична нестабільність [7]. Науковець вважає, що традиційна освіта підвищує потенціал обдарованості до певної межі, після якої має місце негативний ефект унаслідок посилення схильності до загальноприйнятих методів вирішення проблем. У потенційно обдарованої дитини для становлення має бути дуже ранній доступ до численних реальних носіїв обдарованості. Війна практично знищує якості, що становлять основу обдарованості, політична нестабільність зупиняє розвиток юних талантів, оскільки бути обдарованим – значить бути переконаним у тому, що світ передбачуваний і піддається контролю, проте політичні інтриги та соціальна анархія, яка слідує за ними, руйнує це переконання.

Психолог Д.К. Саймонтон особливо наголошує на тому, що зовнішні впливи на початкових етапах розвитку обдарованої особистості є значно важливішими, ніж впливи, здійснювані всім подальшим життям. Тобто обдаровані люди формуються або «ламаються» в дитинстві, підлітковому віці та ранній юності.

Що більш спеціальною є обдарованість, то раніше вона виявляється. Інтелектуальна обдарованість не спеціальна і має повільну природу. Це означає, що визначити інтелектуальну обдарованість суб'єкта можна лише у достатньо старшому віці. Тому ідентифікація дитини як інтелектуально обдарованої у віці, наприклад, 10–11 років (що більше у віці 6–7 років) з наукового погляду є неправомірною.

Для того, щоб обдарованість визріла, потрібні час, збагачене і варіативне предметне середовище, справа, що захоплює дитину, її власні активні зусилля із вдосконалення своїх можливостей, значущий обдарований дорослий, якісне та індивідуалізоване навчання, а також багато достатньо тонких чинників взаємодії дошкільника чи школяра з навколишнім світом, які вкрай важко передбачити і спланувати. А далі, зауважує М.Холодна, залишається спостерігати, чекати і сподіватися [5]. З огляду на це, можна зробити висновок: основні зусилля варто спрямовувати не так на виявлення обдарованості дітей і підлітків, як на створення умов для вияву та становлення їх можливої обдарованості.

Сучасна школа має стати «антропоцентричною»: осередком усіх навчально-виховних впливів має стати конкретний учень і, відповідно, всі способи її форми організації шкільного життя мають підпорядковуватися меті його всебічного особистісного розвитку.

Принциповим у вибудовуванні основ сучасної школи має стати збереження прав та інтересів дитини. М.О. Холодна вважає, що в нинішніх непростих соціокультурних умовах школа, вочевидь, залишається єдиним соціальним інститутом, який може (і зобов'язаний) взяти на себе захист основного права кожної дитини – мати такі умови шкільного середовища, які забезпечили б їй повноцінний особистісний розвиток у максимально можливому діапазоні зростання її індивідуальних психологічних ресурсів [там само, с. 197]. Інтелектуальні можливості особистості – один із базових психологічних ресурсів, що становить основу самодостатньої, ініціативної та продуктивної життєдіяльності.

Основний вектор перебудови сучасної загальноосвітньої школи – й у відповідності до об'єктивних вимог суспільства, і відповідно до логіки еволюції школи як соціального інституту – пов'язаний із орієнтацією на розвиток індивідуальних психологічних ресурсів учня. Кожній дитині має гарантуватися шкільна освіта з погляду врахування її особистісних прав, серед яких найважливіше – право бути творчою і розумною.

На сьогодні в галузі освіти сформувалися дві основні стратегії практичної роботи з диференціації дітей залежно від особливостей їхнього інтелектуального розвитку. Зовнішня диференціація у формі відбору передбачає відбір дітей за показниками рівня інтелектуального розвитку для вирішення питання про можливість або неможливість їхнього навчання в закладах освіти, що вважають себе елітними завдяки (внаслідок) своєї спеціалізації, більш різноманітним і складним навчальним програмам, підготовці школярів до вибору престижної професійної кар'єри тощо. Зовнішня диференціація у формі селекції є відбором дітей за показниками рівня інтелектуального розвитку з подальшим розподілом у класи з різним типом навчання: наприклад, клас прискореного розвитку, клас вікової норми, клас підвищеної індивідуальної уваги [1].

Школа має право на будь-яку інновацію, якщо новий освітній підхід більш ефективно, порівняно з попередніми, захищає права дитини і гарантує їй більш сприятливі умови для особистісного та інтелектуального розвитку. Але за зовнішньої диференціації порушуються права значної частини дітей, зокрема, через те, що в тій чи іншій формі спрацьовує ефект ярлика інтелектуальної неспроможності.

Дослідниця М.О. Холодна вважає, що протягом початкової та середньої ланки навчання має здійснюватися інтелектуальне виховання всіх дітей у рамках внутрішньої диференціації на основі принципу індивідуалізації навчання [5]. У старших класах більш доцільним напрямом інтелектуального виховання, очевидно, буде зовнішня диференціація на основі принципу спеціалізації навчання: подальший інтелектуальний розвиток учнів буде здійснюватися із врахуванням їхнього вільного та усвідомленого вибору спеціалізованої форми навчання залежно від уже сформованих пізнавальних

інтересів, професійних планів і реальних навчальних досягнень. Отже, всім учням повинно бути надано можливості для повноцінного інтелектуального розвитку в умовах якісної шкільної освіти з подальшим особистим вибором своєї інтелектуальної долі.

На сучасному етапі в галузі освіти найбільш розвинених країн відбувається перехід від екстенсивної до інтенсивної системи підтримки обдарованої молоді. Екстенсивний шлях характеризується такими особливостями: 1) виявлення обдарованих на основі досягнення високих результатів (проведення предметних олімпіад, конкурсів, виділення високоуспішних учнів); 2) використання альтернативних освітніх маршрутів, пов'язаних із викладанням різних дисциплін на більш високому професійному рівні. Відповідно, щодо екстенсивного підходу наявні дві основні групи проблем. Орієнтація у виявленні обдарованості на досягнення призводить до втрати великої групи обдарованих з високим потенціалом, які не виявляють себе значними досягненнями в усереднених умовах масової школи (як середньої, так і вищої). Орієнтація на підвищений рівень викладання також придатна не для всіх учнів, оскільки не всі достатньою мірою мотивовані. Ефективна робота з обдарованістю передбачає необхідність пошуку диференційованого підходу щодо мотиваційно-потребнісної сфери.

Як зазначає Д.В. Ушаков, жодна країна не може дозволити собі марнувати таланти – це було б марнуванням людських ресурсів [3, с. 462]. Тому найбільш розвинені держави з метою збереження потенційних талантів переходять від екстенсивної системи до інтенсивної, яка передбачає дві умови: 1) виявлення обдарованості не за досягненнями, а за потенціалом; 2) роботу з мотиваційно-потребнісною сферою обдарованої молоді.

Для реалізації інтенсивної системи необхідні передові гуманітарні технології як виявлення, так і розвитку обдарованості. Психологічні технології дозволяють здійснити налаштування системи під індивідуальність, а також доповнити її необхідною роботою над особистістю обдарованої людини, її мотивацією.

Науковець Д.В. Ушаков зазначає, що додатковою перевагою інтенсивної системи є соціальна орієнтація, оскільки в її рамках можуть бути вибудовані більш ефективні «соціальні ліфти». Саме інтенсивні підходи, що враховують індивідуальні особливості потребнісно-мотиваційної сфери, здатні створювати сприятливі умови для обдарованих вихідців із тих соціальних груп, котрим важче виявити себе в стандартизованих умовах екстенсивної системи [там само, с. 258].

Зведення програм роботи з обдарованими дітьми на державний рівень зумовлює дебати ідеологічного характеру, оскільки виділення спеціальних програм розцінюється як створення привілеїв. Таке обговорення проблеми освіти обдарованих дітей відбулося в Раді Європи з ініціативи

Євроталанту. Доповідач Т.Хаджідеметріу відзначив, що до проблеми освіти обдарованих дітей можна підходити з погляду рівності можливостей для всіх дітей [там само, с. 456].

Виявлено два протилежні погляди на проблему обдарованості: 1) всі діти обдаровані й талановиті; 2) деякі діти більш обдаровані, ніж інші, й тому становлять важливий освітній та економічний ресурс. Обидва погляди не можна недооцінювати, вони мають співіснувати і стимулювати роздуми професійних розробників програм, викладачів і практиків. Замовчувати проблему обдарованих дітей (і, відповідно, способи роботи з ними), щоб не отримати докору в елітаризмі, означає відмовити їм у праві користуватися можливостями, необхідними для розвитку їхніх особливих здібностей і талантів. Потрібно знайти спосіб подолати це упередження щодо зв'язку між обдарованими дітьми та їхніми потребами, з одного боку, і елітизмом, з другого. Проте будь-яка ініціатива, що визначає привілейоване становище однієї групи дітей, наприклад обдарованих, є неприйнятною. Всі діти повинні мати можливість користуватися високоякісною освітою і відповідними умовами навчання.

Обдарованість важлива як стратегічний ресурс, тому несвоєчасне виявлення значущих інтелектуальних і будь-яких інших можливостей є тратою людських ресурсів. Такою самою тратою людських ресурсів буде навчання обдарованої

дитини в «нормальній» школі, що не дає ніякого результату. Проте умови, запропоновані для обдарованих, є ідеальними умовами для всіх дітей, тож і треба створювати їх усім учням. Те, що справді шкодить і обдарованим, і менш здібним, – це одноманітність освітніх можливостей. Для спрямування обдарованих дітей треба створити максимально можливу різноманітність і вибір в освіті.

За підсумками дебатів на підтримку обдарованих дітей Парламентською асамблеєю Євросоюзу була прийнята Рекомендація 1248 щодо освіти обдарованих дітей. Цей документ підтверджує, що право на освіту є основним правом людини і що воно має бути в міру можливості адаптоване до кожного індивіда. В силу практичних міркувань необхідне існування систем шкільного навчання, які надають задовільну освіту для більшості учнів. Однак завжди будуть діти з особливими потребами, для навчання яких має бути вжито спеціальних заходів. Високообдарованим дітям важливо надати такі умови навчання, за яких вони могли б повністю реалізувати свої можливості відповідно зі своїми власними інтересами та інтересами суспільства.

У цьому документі країнам Євросоюзу було рекомендовано брати до уваги такі міркування в їхній освітній політиці:

- законодавчо визнати високообдарованих дітей як таких, що мають потребу в системі шкільного навчання, пристосованій для повного розвитку їхніх можливостей;

- включати в програми підготовки вчителів виявлення стратегій виявлення обдарованих і талановитих дітей; поширювати інформацію про високообдарованих дітей серед усіх, хто має відношення до цих дітей (вчителів, батьків, лікарів, соціальних працівників, міністерств освіти);

- умови для обдарованих дітей повинні бути створені переважно в рамках звичайної системи шкільного навчання, починаючи з дошкільного рівня. Гнучкі програми, збільшення можливостей мобільності, додатковий матеріал, допоміжні аудіовізуальні засоби та навчання, орієнтоване на проекти, є засобами і методами, що сприяють розвитку всіх дітей; вони дозволяють розпізнавати спеціальні потреби дитини якомога раніше;

- звичайна система шкільного навчання має бути досить гнучкою, щоби дозволяти реагувати на потреби талановитих учнів або тих, хто показує виняткові результати;

- будь-яке спеціальне рішення щодо високообдарованих або талановитих учнів має прийматися виважено, з метою уникнення як ризику наклеювання ярликів на учнів, так і негативних наслідків для суспільства.

Отже, сучасна ситуація у сфері освіти обдарованих учнів засвідчує відсутність системи виявлення і підтримки обдарованості, за якої буде можливим формування освітньої траєкторії людини на основі

її здібностей і талантів. Суттєві зміни в роботі з талановитою молоддю неможливо здійснити без законодавчого та нормативного супроводу. Насамперед, на законодавчому рівні необхідно закріпити розуміння рівності прав у системі освіти як визнання індивідуальних відмінностей. Справжня рівність полягає у створенні рівних можливостей доступу всіх груп учнів до відповідних умов навчання, а не в усередненні можливостей для всіх. Повинні бути визначені рівні права всіх груп учнів – дітей з обмеженими можливостями, високомотивованих, талановитих у науці, спорті, мистецтві – в доступі до освіти, орієнтованій на їхні потреби. Це визнання є необхідною умовою успішної реалізації принципу індивідуалізації освіти, що становить основу роботи з усіма особливими групами дітей.

Незважаючи на роботу шкіл для обдарованих дітей, розвиток системи олімпіад, функціонування центрів додаткової освіти, що ефективно працюють з молодими талантами, робота з обдарованими дітьми є несистемною та недостатньою за своїм масштабом. Актуалізується питання вдосконалення роботи з виявлення обдарованості, зокрема прихованої, та створення системи альтернативних освітніх маршрутів для обдарованих дітей, які цього потребують.

Література

1. Гильбух Ю.З. Умственно одарённый ребенок: психология, диагностика, педагогика / Ю.З. Гильбух. – К.: РОВО «Укрвузполиграф», 1992. – 84 с.
2. Основные современные концепции творчества и одарённости / [под ред. Д.Б. Богоявленской]. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 420 с.
3. Ушаков Д.В. Психология интеллекта и одарённости / Д.В. Ушаков. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 464 с. (Экспериментальные исследования).
4. Фримен Дж. Обучение одарённых детей в Западной Европе / Джоан Фримен // Психологическая наука и образование. – 2011. – №4. – С. 63–73.
5. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – 2-е изд. перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
6. Freeman J. Out-of-school educational provision for the gifted and talented around the world. A report for the department of education and skills. – London, 2002.
7. Simonton D.K. The eminent genius in history: The critical role of creative development // Gifted Child Quarterly. – 1978. – V.22(2). – P. 187–195.

Анотації

Ярослава ВАСИЛЬКЕВИЧ

Освіта обдарованих дітей: тенденції та виклики сьогодення

У статті аналізуються сучасні проблеми виявлення та навчання обдарованих дітей. Розглядається вплив різних типів середовища на розвиток креативності. Виділено особливості сучасної практики виявлення та освіти, спрямованої на індивідуалізацію навчання обдарованих учнів. Розглянуто основні стратегії практичної роботи з диференціації дітей за особливостями інтелектуального розвитку. Висвітлено основні положення Рекомендації 1248 з освіти обдарованих дітей, прийнятої Парламентською асамблеєю Євросоюзу.

Ключові слова: обдарованість, креативність, елітизм, егалітаризм, обдаровані діти, освітня політика, рекомендації.

Ярослава ВАСИЛЬКЕВИЧ

Образование одарённых детей: тенденции и вызовы настоящего

В статье анализируются современные проблемы выявления и обучения одарённых детей. Рассматривается влияние разных типов среды на развитие креативности. Выделены особенности современной практики выявления и образования, направленной на индивидуализацию обучения одарённых учеников. Рассмотрены основные стратегии практической работы по дифференциации детей в соответствии с особенностями интеллектуального развития. Освещены основные положения Рекомендации 1248 по образованию одарённых детей, принятой Парламентской ассамблеей Евросоюза.

Ключевые слова: одарённость, креативность, элитизм, эгалитаризм, одарённые дети, образовательная политика, рекомендации.

Yaroslava VASYLKEVYCH

Education of gifted children: today's tendencies and challenges

The modern problems of detection and education of gifted children are analysed in the article. The influence of different types of environment on the development of the creativity is examined. The features of the modern practice of detection and education, sent to the individualization of the talented students' studies are distinguished. The basic strategies of the practical work from the differentiation of the children according to the features of intellectual development are considered. The substantive provisions of Recommendation 1248 on «Education for Talented Children» are reflected, accepted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe.

Keywords: giftedness, creativity, elitism, egalitarianism, gifted children, educational politics, recommendations.